Černínská legenda o sv. Františku z Assisi

Jazykový rozbor podává
Dr. V. Mostecký

1941

— Nákladem a tiskem knihtiskárny Jaroslava Svobody v Jindřichově Hradci —

Skvostně vázaný pergamenový rukopis bohatě zdobený iniciálkami, dekorací okrajovou a hlavně barevnými, dílem celostránkovými, dílem menšími obrázky, rukopis psaný velikým, krásným a zřetelným písmem lomeným, obsahující život sv. Františka podle latinské předlohy sv. Bonaventury, jest chován jako vzácná památka českého umění malířského a písařského na zámku jindřichohradeckém. Není s ním sice spiat organicky tak, jako nástěnná malba legendy o sv. Jiří, ale přes sto let jest již v majetku zámeckých pánů. Jak hlásá záznam při deskách, daroval knihu vázanou do zeleného hedvábí (atlasu) hra-

běti Evženu Černínovi z Chudenic r. 1819 P. Vincenc Weintridt, ř. profesor vídeňské (Wien) university. Velmi důkladně popsal jednotlivé obrázky řed. J. Novák ve Vlasti 1914 pod názvem: „Malby českého rukopisu o sv. Františku z Assisi." Opíraje se o tvrzení dr. Chytila (Vývoj miniaturního malířství českého za králů z rodu Jagelonského, Praha 1896), vysvětluje vznik obrázků a spisu celého od františkánského kněze Jiljího z Ratiboře ve Slezsku (Schlesien), kazatele plzeňského kláštera v letech 1505—1521. Jiljí pořídil dílo na objednávku pro Ladislava ze Šternberka, pána na Bechyni, purkrabí karlštejnského, od r. 1510 nejvyššího kancléře království českého, který zemřel podle náhrobního kamene v Bechyni 1521. Pro téhož Ladislava pořizoval týž umělec Evangelia a epištoly, kterýžto ilustrovaný evangeliář se chová ve sbírkách vídeňského (Wien) Dr. A. Figdora; i jeden rukopis Životů svatých otců z r. 1514 jest připsán Ladislavovi ze Šternberka. Jungm. Lit. II. 148.

Dílo samotné mluví pro Ladislava. Na miniaturách jest dvakráte uplatněna hvězda šternberská, jednou dokonce s figurou pána ze Šternberka s celou dekorací znakovou a s erbovními klenoty. Na konci kapitoly X. jest připsáno červeně po vylíčení původu jesliček: „Laclave milý, pomni na to."

Miniatury jsou právě nejcennějším a nejvzácnějším dokladem malířské vyspělosti té doby a zároveň svědectvím pohotovosti ilustrátora, který dovedl obsáhnouti všecky vymoženosti renesance německé a spojiti je s praktikami školy vlašské i nizozemské, nevyhýbaje se ani prvkům lidového umění domácího. Novák stejně jako Chytil a Matějček (Dějiny umění IV. 236) vřele oceňuje vyspělé plody tohoto ilustračního umění českého a srovnává vývojový

pokrok s miniaturami v Graduálu luckém, Breviáři lobkovickém, v Životě sv. otců v universitní knihovně atd.

Chceme zde věnovati pozornost rukopisu po stránce obsahové a jazykové. Písař legendy není překladatelem, nýbrž jenom opisovačem předlohy cizí, jak dokazují chyby písařské a nesouhlas textu s obrázky, které leckdy vyjadřují scénu jinak nežli vypravování. Překlad sv. Bonaventury z r. 1261 jest obsažen na listě 1—100, další stránky jsou vyplněny zprávou generálské obecné kapitole od Bartoloměje Pisánského, o druhé řeholi a o sv. Kláře, vypravováním o zázracích a divech přičítaných sv. Františkovi.

V starých českých památkách je věnována pozornost životu sv. Františka ještě ve dvou rukopisech, z nichž jeden se chová v Olomouci, druhý v knihovně klementinské. Dr. Eug. Rippl vydal olomoucký ru-

Sv. František potkává na cestě rytíře ve zbroji (s českým štítem).

kopis (Ol.) u Taussiga r. 1931 pod názvem Das alttschechische Leben des heiligen Franciskus von Assisi a částečně souběžným otištěním Prologu a kapitoly VI. z rukopisu černínského (Č.) a třetího, klementinského (Kl.), poskytl čtenářům možnost srovnání. Jinak však, ačkoliv podrobně vykládá o pravopise i jazyce Ol., rukopisů ostatních po této stránce nezkoumá. Podle něho jest Ol. složen ze dvou částí, starší asi z r. 1415, strana 1—66 b. Vodítkem časového určení byl Ripplovi připis: Mahomed odvedl od víry pohany, talmud Medy, Wiclif Angličany, Hus Čechy. Druhá část jest o něco mladší, z r. 1421, ale obě části jsou opisem. Na stránce jest 27 řádek. Klementinský se spíše shoduje s černínským, obsahuje 144 listy papírové, podle poznámky na str. 145 a (jeden list, totiž 8., chybí) r. 1524 opsal jej kněz Šimon, kaplan Petrlikovský. Jungm. Lit. III. 918.

Černínský rukopis pergamenový obsahuje 149 listů formátu 17.5 krát 24.5 cm, iniciál ozdobných 31, jednoduchých 62, miniaturních obrazů figurálních 72, v tom tři celostránkové, sv. František 3 a, Stigmatisace 7 a, pohřeb 97 b. Jest — jak již řečeno — opisem, opisovatel znal Ol. i jeho předlohu; Klem. se přes mnohé shody s Č. přec od obou podstatně liší.

Zdá se, že původní legenda vznikla ke konci XIV. stol., kdy zbožná nálada vlády Otce vlasti poskytovala příznivé podmínky pro skladby podobného rázu. Sledujeme-li vznikání a zakládání klášterů františkánských a s nimi totožných bosáků, minoritů a ženského řádu klarisek, musíme sestoupiti do doby velmi staré, do doby blahoslavené Anežky, která dala popud k povolání minoritů, bratří menších za krále Václava, a k postavení kláštera r. 1232 v Praze u sv. Jakuba, zatím co františkáni uvedeni do Prahy

1234 do kláštera na Františku, nyní zrušeného, ale ve svém mohutném komplexu staveb zase zvolna obnovovaného. Tedy byl uveden Františkův řád do Prahy již šest let po smrti světcově, ačkoli minoriti se usadili v moravské Olomouci již 1230, v Brně po dalších dvou letech, klarisky v Olomouci 1242. V Praze založila klášter klariskám bl. Anežka již před 8 lety, to jest 1234, a stala se jeho první abatyší. Jinde po Čechách vznikaly kláštery této řehole ve Stříbře (Mies), Bydžově, Domažlicích, Bechyni 1281. Husitské vojny přinesly pohromu i klášterům ubohých žebráčků a chudáčků božích. Pražský klášter sv. Františka byl zpustošen Žižkou 1420 i s klášterem bl. Anežky. V dalších válečných podnicích došlo na kláštery v Berouně, Kadani, Mostu, Čáslavi, Vysokém Mýtě, Turnově a v Bechyni 1428. Olomoučtí františkáni přetrpěli husitské války šťastně, podobně krumlovští (Krummau), mostečtí (Brüx),

jihlavští, znojemští (Znaim). Po obnovení katolictví v našich zemích zase ožily i řády a obnovena činnost klášterů. Za protireformace se užívalo jména Františkova, jména světce rázu skoro revolučního po stránce církevního učení i disciplíny, jako bojovného hesla. Na venkově měli františkáni kláštery v Bechyni, J. Hradci, Plzni, Chebu (Eger), Kadani (Kaaden). Počet řeholníků klesl ovšem podstatně: z 200 tisíc století XIII. na desetinu ve století XIX.

Všechny tři legendy mají stejný obsah, což jest přirozené, vždyť pocházejí z jednoho a téhož pramene. Naznačíme jej, pokud možno, opakujíce slova našeho rukopisu. Jinak doporučujeme četbu Kybalova díla vydaného v Laichterově knihovničce Otázky a názory. Tato kulturně-psychologická studie vysvětluje přiléhavě a bystře mohutný zjev Františkův a staví jej na pravé místo v dějinách náboženských i kulturních. Kniha jest opatřena reprodukcemi fresek Giottových.

Sv. František se narodil v umbrijském městě Assisi jako syn zámožného soukeníka sera Petra Bernardone a jmenoval se Jan-Giovanni. Záliba ve francouzštině, mateřské řeči matčině, rozhodla u mladého biřmovance pro František, Franciscus, Francouzek. Jako mladík žil lehkomyslně, účastně se se zlatou mládeží svého rodiště všech bujných a hlomozných podniků, pitek a nočních výtržností. Zúčastnil se veselé vojny se sousedním městem Perugií a vrátiv se z celoročního zajetí po těžké nemoci prožil tajemný duševní přerod. Zošklivil si dotavadní prázdnotu života, zatoužil po něčem smělém, zvláštním, velikém. Nejprve mu tanul na mysli ideál bojovného a statečného rytíře, ale vrátiv se zklamán z dobrodružné cesty, svlékl nádherné roucho a přemítaje v přírodě o životě a Bohu, stával se ponenáhlu rytířem božím. V pokoře a lásce

k chudým začal pociťovati nejvyšší rozkoš. Vyšel do světa v hrubé sukni a bos hlásati evangelium lásky a chudoby a jeho slova byla jako oheň plápolající a vnitřnosti srdce pronikající. Brzy se k němu připojili druhové stejně smýšlející, a tak vznikala řehole chudých božích, menších bratří. František byl zvláštní duch dětské prostoty a pokorné čistoty: dovedl vyhledati rozkoš přímo smyslovou v odříkání, nejvyšší slávu v nejhlubším pohrdání životem a světem. Byl blízký české kacířské reformaci, protože i on jako ona bral pravdy a naučení zákona božího stejně opravdově, vážně a do důsledku.

Naše legenda v X. kapitole plasticky a výmluvně vypisuje jeho rozkoš z modlitby: Žalmy z tak welikym mysli y ducha pozorovanim rziekawal, iakoby Boha przitomného miewal. A když w nich gmeno panie przisslo, pro chutnost sladkosti widien bywal lízati rty swé.*)

*) Zachován pravopis rukopisu.

Čtouce jímavé projevy jeho skromnosti a pokory neubráníme se dojmu, že snad skutečně toto šťastné dítě se dobralo nejvyššího stupně svobody a nezávislosti, stejně i pocitu rovnosti se všemi tvory, lidmi i zvířaty, věcmi i city. Ve všem a všudy cítil ovšem přítomnost boží, přítomnost osobního principu dobra a dokonalosti. „Bratří moji ptáci! Velmi chváliti máte stvořitele svého, jenž peřím vás přioděl a křídla k létání dal, čistého povětří popřel a bez vašie pečlivosti spravuje vás.“ — Kouzlu prostoty a bratrské lásky podléhá i příroda. Slyšme dále slova legendy: „Ptáčkové divným obyčejem radujíce se počeli šíje vytahovati, křídla zdvíhati, nosy otvierati a pilně naň vzhlédati. On pak s divydivúcie ducha horlivostí skrze jich prostředek chodě sukní se jich dotýkal, avšak se žádný z miesta nehnul.“

Jako s kamarádkami se laskal se svými bolestmi. Víme, že pololepého léčil lékař kardinálův a že ope-

race byla spíše barbarská nežli účinná. Chirurg přejížděl totiž pacientovi rozžhaveným železem po tvářích, čele a spáncích, aby odstranil oční zánět. František dojemně prosil bratra oheň o smilování a se stejnou dojemností oslovoval své bolesti: nenazýval je jménem muk, ale „sestr".

Dobré skutky byly mu všecko, nenáviděl s tvrdošíjností prosťáčka knihy a učenost jako lacinou a pohodlnou zásluhu. Citujeme z XI. kapitoly: „Když se jednú tázali bratří, líbilo-li by se jemu, že by se literáti již do zákona přijatí na učenie písma svatého dávali, odpověděl: Mněť se ovšem líbí, však když příkladem Kristovým snažnosti modlitby neopustie, o němž se čte, že se viece modlil nežli četl." Z těchto slov vyznívá i břitký vtip a jemná ironie ducha vskutku smělého a vítězného.

Správně a výstižně charakterisuje legenda jeho poměr k Bohu a lidem, mezi nimiž dělal prostředníka a prostředkovatele. „Obyčej andělskému

Sv. Klára u mrtvoly sv. Františka.

muži Františkovi býval, nikdá zaháleti od dobrého, ale raději ku podobenství nebeských duchuov po řebříku Jakubovu aneboť vstupoval k Bohu, aneboť sestupoval k bližnímu."

Sloužiti ideálu — to přinášelo fysickou rozkoš až k bezcitnosti mohutnou, ať bylo spojeno s utrpením a nemocí.

Jenom v této vyrovnané a usmířené duši, která slyšela za vysokých tónů bolesti pythagoreovskou hudbu sfér, jenom v takové duši mohla vzniknouti myšlenka skutečnými jesličkami vyobraziti akt nejvyšší lásky, narození boha-člověka. Poslyšme legendu:

„Ale žeby novotě nemohlo připsáno býti, od najvyššieho biskupa prošeným a obdrženým odpuštěním, kázal jesle připraviti, sena přinésti, wolka a osla do kláštera přivésti. Povolají se bratří, scházejí se lidé, rozléhali se hlasové po lese." A pra-

nic se nepohoršujeme, představíme-li si, že nadšený světec jako ovečka boží mečel k radosti velkých i malých.

Z uvedených citátů vyzněl charakter a ráz jazyka dosti zřetelně. Kdybychom si chtěli poslechnouti shodná místa v rukopise Ol. nebo Klem., poznali bychom, že zvláště Ol. má ráz poněkud jiný. Ol. vypisuje původ jesliček na str. 67 b asi takto: . . . umyslil učiniti památku narozenie dietěte Ježíše k zbuzenie náboženstvie w kastelle Greci, čím by s největší slavnosti mohl. Ale aby to novině nebylo připisáno, od otce svatého uprosiv a obdržav odpuščení, kázal připraviti jesle, přinésti seno, vola a osla na miesto přivésti. Přivoláni jsú bratří, přišli jsú lidé, zpievá vysokým hlasem, a poctivá ta noc světly hojnými a jasnými a chválami zřízenými a sjednanými i světlá učiněna jest i slavná.

Jazyk našeho rukopisu nese na sobě znaky běžného jazyka z první

polovice XVI. století, ale při tom projevuje plno výjimek a zvláštností, tvarů starožitnějších, nářečních, strojených a pod.

Jest přirozeno, že se tu skoro již vůbec nesetkáváme s jednoduchými tvary slovesnými v minulosti, aoristem a imperfektem. Jediné imperfektum jsme našli v celém díle: bratří ho milostivě šetřiechu (šetřili). Také 1. osoba sloves 4. třídy se končí jako nyní na -m (prosím), jen jednou je zachováno staré -i (vlastně -ĭu), a to náhodou: opisovatel vynechal na jednom místě sloveso činím a pak si je mechanicky připsal po straně, ale v starší podobě: čini. Celé místo pak čteme: Dieky čini tobě, pane Bože, a tebeť prosím.

Číslo dvojné se drží dobře, zvláště je-li opřeno o číslovku dva: dvě létě, dvě křídle, dvě jablce, k ušima, na svých mdlých ramenú, poklekl na kolenú, slzavýma očima, otevřenýma rukama, ušima a rukama. U podstat-

ného jména noha dvojné číslo zaniklo: v rukú a nohách, rukú, noh i svatého boku dotýkal se.

Nejvíce do očí bije obzvláštní záliba ve slovech složených a pronikavý vliv latinské skladby, což obojí dodává legendě zvláštního rázu. Doklady, které uvedeme, jsou svědectvím ducha zatoulaného do podivných jazykových oblastí:

dobrolibezná vuole,
divydivúcie páně skutky, divudivúcie ostrosti rozumu (Ol. má divnú),
strdoplovúcie chuť okušenie (Ol. má: sladká chuť pokušení);
aby se k bohomyšlení uprázdnil,
mnohými zkušeními zčtverohranatěn jako kámen, atd.

K těmto příkladům můžeme připojiti jiné, kde se jeví zvláštní, odlišné tvoření slov příponami a předponami. Obvyklá přípona je -tel: boží ctitel, vyhlasitel dokonalosti, ale místo skladatel čteme skladač piesní.

Oblíbená je přípona -erny, -erný; vedle veškerý, veškeren nacházíme veškerný, podle toho i sedmerný, šesterný, hnedkerný:

hnedkerny, jak procítí, svlaží se slzami,
hnedkerny v rukú a nohách jeho se okazovati počala znamení hřebóv,
ulekl se hnedkerný bratr,
i počal muž blahoslavený hnedkerny velikými a mnohými divy se stkvieti.

Vliv latiny se projevuje několikerým způsobem, slovosledem, četnými passivy a participii, nejnápadněji a nejhojněji napodobením vazeb nominativu a akusativu s infinitivem, jak bez dlouhých výkladů nejlépe pochopíme z dokladů:

krajina viděna byla chýliti se k záhubě (Ol. má hezky česky: zdáše se, by ta krajina všechna měla zahynúti),
svatý František viděn býval lízati rty své,

nečila se uzdravenu býti,
nevěřte býti obludu, což vidíte,
kterého věřila od viny naň zpravené
nevinna býti.

Dokonce čteme jednou v Černinské legendě latinský ablativ absolutní, totiž sedmý pád podstatného jména s příčestím, kteráž vazba zastupuje přechodník nebo celou větu:

kázal jesle připraviti od nejvyššího biskupa prošeným a obdrženým odpuštěním (v Ol. správně: od svatého otce uprosiv a obdržav odpuščení, kázal připraviti jesle).

Jiné drobnosti prozrazují úzkostlivé lpění na latinském vzoru:
slovosled: ducha horlivosti,
genitiv vlastnosti: srdce divokosti pohanské,
škatulkování vět: když jednú kázal, tak dlúho, až jim (vlaštovkám) mlčeti kázal, obtiežné byly.

Z jiných zvláštností nás zaujme hojnost tvarů starožitných: črt místo čert, črstvý, tkvu místo kvetu, skoro

pravidelně zachované t v předložce ot: otjal, otměna, jinde: netbati, netbanlivost.

Zajímavá je skupina sloves s kmenem -n, -m, která zachovávají v přechodníku minulém místo počav, vzav starý tvar počen, vzem, přijemši.

Olomoucký rukopis se vyznamenává tou zvláštností, že pro důkladnost a snad i pro ozdobu vyjadřuje jeden pojem dvěma slovy. Kdežto na př. Č. a Kl. se spokojuje: v dobré paměti držím, Ol. vykládá výmluvněji: novú paměti a črstvú držím. Takových příkladů můžeme uvésti řadu:

Č. života jeho ctnosti, skutky i slova jako nějaké drobty,
Ol. života jeho ctnosti, skutky i slova jakožto drobty a slámky některý;
Ol. hojnú plodností a tučností,
Č. převelikú hojností, Kl. hojnú milostí;
Ol. tesař a domoděl, Č. a Kl. stavitel;

Ol. základ a krumfešt, Č. základ, Kl. krumfešt.

Olomoucký rukopis také důkladněji vysvětluje slovo Porciunkula, jak byl nazván kostelík Panny Marie od andělů (S. Maria degli Angeli), který si sv. František vyprosil pro své zbožné účely, který upravil a kde po vysvěcení 2. srpna rád dlíval a kde přijal první řádovou sestru — sv. Kláru r. 1212; týmž jménem dosud jmenují se slavnosti při klášteřích františkánských 2. srpna; u Kybala (str. 20.) vykládá se jako zdrobnělina z porzio, česky porce, částka (půdy); s ním shodně čteme v Ol. stránka anebo byt. Jindy se vykládá z porta = brána, tedy zdrobněle branka (do nebe).

Mnohé zvláštnosti jazyka našeho rukopisu se mohou vysvětliti vlivem jihočeského nářečí, které původce legendy dobře ovládal, jsa patrně rodákem jihočeským. Patří sem především hojnost přehlasovaných tva-

Sv. František přijímá rány Kristovy.

rů nad obvyklou míru: místo počala čteme počela syna, podobně vzela sílu, místo třásl čteme: kněz se také třiesl, místo opáčil: opiečil to po druhé. Pronikání měkkosti je další doklad jihočeského nářečí: žížnieval, škřipec, spodoba, zvláště pak zajímavý tvar zajžen místo zažžen (od zažehnouti, zažehl, zažehnutý, zažžený, jako namoci se, namohl, namožený); tvar zajžen je téhož rázu jako jihočeská výslovnost kočce — kojce, pros za nás — projzanás.

Z těchto všech důvodů bych se nerozpakoval hledati původce překladu Černínského rukopisu a jeho jazykové úpravy mezi jihočeskými bosáky na rozhraní XV. a XVI. věku, z nichž by mohl býti nejspíše jmenován Jan bosák Vodňanský (Aquensis). Tento vášnivý odpůrce Jednoty českobratrské, autor slovníku latinsko-českého Lactifer (mlékodajný), překladu z latiny Satanášova věž atd. se dostal na svých potulných cestách po jižních Čechách i do Bechyně a praco-

val asi s Jiljím z Ratibora o legendě sv. Františka Serafského, umělecky tak jedinečně krásné a jazykově tak pitvorně míchající staré s novým, dobré se špatným, strojené s lidovým, výmysl se skutečností. Několik zvláštnějších a jinak neznámých výrazů skutečně najdeme shodně v legendě a v Lactiferu. Uvádíme ukázky podle dokladů v Jungmannově slovníku; pro spodní kalhoty mají obě díla výraz „škabryně", stejně i sloveso „vyjadrniti" ve významu „vyjádřiti" čteme jen v legendě a u Jana bosáka, dále příslovce „ryčně", odvozené od ryk, nemá u obou význam „hlučně", nýbrž „spěšně": běžel ryčně; tu i tam se užívá slova skladač písní ve významu skladatel, autor, zákon ve významu řád, řehole atd. Podobný duch vane i z jazyka posledního spisku Janova Charakteristika Bohuslava ze Švamberka, vytištěného v Časopisu českého musea r. 1830 a přisouzeného Janu bosákovi Jos. Truhlářem r. 1884 v ČČM.

Třeba tedy slovní stránka Černínského rukopisu se nevyrovná skvělému písařskému a malířskému umění Jiljího z Ratibora, přec dílo jako celek jest hodno pozornosti a zaslouží si našeho obdivu; poruchy jazykové připočteme na vrub autorově osamocenosti a kulturní isolaci, k níž byla odsouzena tehdejší katolická menšina v zemi.

Jestliže se podaří panu profesoru M. Gantnerovi uskutečniti smělý plán a vydati v otisku nádherné obrázky Černínské legendy pro potěšení všech milovníků starého českého umění, nebude ani bez užitku pro českou vědu jazykozpytnou, bude-li při tom alespoň částečně přibrán i otisk slovního doprovodu života sv. Františka z Assisi.